

BELGISCHE MIGRATIE NAAR NOORD-FRANKRIJK (1850-1914): interculturele identiteiten in grensregio's

**Elien Declercq, Marc Depaepe, Lieven D'hulst, Walter Kusters,
Saartje Vanden Borre & Tom Verschaffel
(CHIR, K.U. Leuven, Campus Kortrijk)**

Migratie is als onderwerp alomtegenwoordig, zowel in het discours van de media en de politici als in de dagelijkse gesprekken. Het is een beladen thema, dat niemand onberoerd laat, en waarover vrijwel iedereen zich een mening vormt. In het kader van de migratie die wij bestuderen (die van Belgen naar Noord-Frankrijk tijdens de periode 1850-1914) wordt dat proces vanuit een *cultuurhistorisch oogpunt* benaderd.

Migratie kan worden opgevat als een beweging van groepen mensen tussen twee polen. Deze beantwoordt aan aantrekkingsfactoren enerzijds (bijvoorbeeld de economische vraag naar werkrachten in een doelpool) en afstotingsfactoren anderzijds (bijvoorbeeld werkloosheid en armoede in de bronpool). Migranten maken daarbij een beweging over een bepaalde grens, zowel in geografische, onzichtbaar geopolitieke als sociale of mentale zin. Hoewel de oorzaken veelal vooral economisch van aard zijn, heeft deze ruimtelijke verplaatsing gevolgen voor zowat alle aspecten van het dagelijkse leven van de betrokkenen, voor hun mentaliteit en de vorming van hun identiteit.

De analyse van culturele betekenisgeving en uitingvormen is van cruciaal belang om greep te krijgen op de identiteit van de migrant. Ook in het geval van de Belgen in Noord-Frankrijk is deze het resultaat geweest van een sterke wisselwerking tussen verschillende lokale, regionale of nationale identiteiten, met een interculturele en hybride identiteit tot gevolg. Deze identiteit bestuderen we aan de hand van drie invalshoeken: het verenigingsleven, de populaire liedcultuur en het onderwijs.

De historische achtergrond van de Belgische migratie

In de eerste helft van de negentiende eeuw leidde de combinatie van de textiel- en landbouwcrisis in Vlaanderen enerzijds, en de sterke industriële ontwikkeling in Noord-Frankrijk anderzijds, tot een ware plattelandsvlucht over de Frans-Belgische grens. Deze migratiestroom kende zijn hoogtepunt gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. De Belgen konden aangetroffen worden over heel het Noorden, met een sterke concentratie in de industriële driehoek Rijsel-Roubaix-Tourcoing. Zij waren professioneel actief in verschillende sectoren,

vooral in de textielsector, de zware industrie, diverse ambachten en de kleinhandel.

Men schat dat er, over de jaren heen, in het totaal bijna een half miljoen Belgen de Franse grens zijn overgetrokken om er zich definitief te vestigen (Noiriel, 2002, 13). Daarnaast zijn er ook nog de moeilijker te traceren seizoensmigranten en “trimardeurs”, over wie in de literatuur weliswaar uitvoerig is geschreven, maar van wie het totale aantal niet te berekenen valt. Als zodanig is de aanwezigheid van het aantal Belgen in het Noorden van Frankrijk blijven stijgen tot 1891, daarna lopen de officiële cijfers terug. Deze “terugloop” moet echter worden genuanceerd. In werkelijkheid was hij vermoedelijk slechts schijn en wellicht te verklaren door de wet van 26 juni 1889, die het verwerven van de Franse nationaliteit sterk heeft vereenvoudigd. Daardoor waren heel wat Belgen (of mensen van Belgische afkomst) ineens geen “vreemdelingen” meer. Daarnaast namen heel wat Belgen aan het einde van de negentiende eeuw hun toevlucht tot de grensarbeid, die mede mogelijk werd gemaakt door een verbetering van het transport.

De cijfers met betrekking tot de Belgische migratie naar Noord-Frankrijk in de negentiende eeuw geven de omvang van het fenomeen aan: de Belgen vormden decennialang de belangrijkste vreemdelingengroep in Noord-Frankrijk, tot in het begin van de twintigste eeuw de Italianen talrijker werden. Toch hebben de migratiehistorici deze belangrijke golf lange tijd slechts vanuit enkele algemeen gangbare perspectieven bekeken.

110

De studie van het Noorden van Frankrijk in de negentiende eeuw is niet los te koppelen van de sterke industriële ontwikkeling en bevolkingsgroei. Demografische studies over dit onderwerp gaan niet voorbij aan het feit dat de arbeidersmassa die de talloze fabrieken deed draaien, grotendeels bestond uit Belgische migranten. De stad Roubaix vormde, door zijn spectaculaire economische en demografische groei, een dankbaar studieobject (Petillon, 2006). Hierbij moet worden opgemerkt dat, ondanks de verspreide demografische studies van het departement Nord in de negentiende eeuw, een synthese hierover ontbreekt.

Naast industriële ontwikkeling en demografie, is ook de studie van het socialisme in Frankrijk vaak een aanleiding tot verder onderzoek naar de Belgische migranten. Algemeen wordt immers aangenomen dat de aanwezigheid van Belgische arbeiders in het departement het ontstaan en groei van het socialisme daar sterk heeft bevorderd (Dillen, 2001). Toch is, met enige uitzondering van het intussen al vijfendertig jaar oude werk van Lentacker (1974), nog niet zoveel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de Belgische migratie naar Noord-Frankrijk.

De lacune is zelfs zo groot dat men spreekt over *une migration oubliée* (Popelier, 2003). Vooral het culturele veld van deze migratie is compleet onontgonnen terrein. Historici gaan er meestal impliciet van uit dat Belgen en Fransen eenzelfde culturele achtergrond delen. Met enige overdrijving heeft een auteur zelfs gesteld dat de grens niet meer was dan “a simple line drawn through a culturally homogeneous region” (Baycroft, 1999, 417). Daardoor zouden autochtonen en allochtonen weinig problemen met elkaar hebben gehad, is de integratie zeer vlot verlopen en is het zelfs tot assimilatie gekomen. We kunnen echter niet zomaar stellen dat Belgische immigranten in Noord-Frankrijk zich gemakkelijk integreerden in de Franse maatschappij, louter omdat de geografische nabijheid eenzelfde culturele ontwikkeling zou hebben bewerkstelligd. De gevoelsmatige identificatie van de Belgische migrant in de negentiende eeuw was complexer, en werd mede bepaald door de indrukwekkende politieke, economische en sociale omwentelingen in die eeuw. Vanuit een hedendaagse optiek is men geneigd migratie als succesvol of mislukt te beoordelen. De migratie van de Belgen in le Nord geldt in die optiek al snel als een voorbeeld van geslaagde integratie. Een eenzijdige focus op de vraag naar integratie (of een gebrek daaraan) leidt echter tot een te beperkt perspectief, en maakt het niet mogelijk de belevingswereld en mentaliteit van deze migranten in hun rijkdom en complexiteit te begrijpen.

111

Het verenigingsleven

Vrijwel elke migrantengroep tracht binnen de vreemde omgeving die ze betreedt een zekere vertrouwdheid te creëren. Daarvoor grijpt ze stevast terug naar oude gewoonten en contacten met bekenden en gelijken. Vaak gebeurt dit door het stichten van specifieke migrantenorganisaties, en het claimen van specifieke verzamelplaatsen. Het is een manier om om te gaan met de ingrijpende gebeurtenis van de migratie, maar tegelijk is het de eerste stap binnen het integratieproces dat permanente migranten onvermijdelijk doormaken.

Vanuit deze optiek bekijken we de aanvragen tot officiële erkenning die door de verenigingen tussen 1850 en 1901 werden ingediend bij de prefectuur van het departement du Nord. Daarbij hebben we bijzondere aandacht voor de 34 verenigingen, gevestigd in Rijsel, waarvan de naam op een of andere manier verwijst naar België, een Belgische streek of stad van herkomst.

In de negentiende eeuw wordt aan bepaalde *quartiers* van de stad Rijsel een migrantenprofiel toegeschreven. Zij verkregen dit doordat op hun braakliggende terreinen goedkope huizen werden gebouwd, waardoor deze wijken dan ook de grootste immigratie te verwerken kregen. Die-

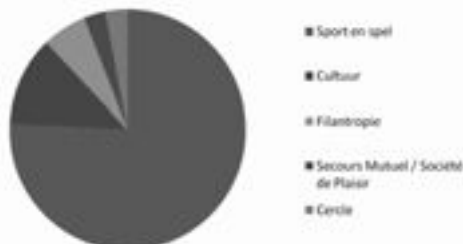
Lille: verspreiding per wijk

zelfde geografische spreiding binnen de stad Rijsel laat zich ook zien wanneer we de zetels bekijken van de verenigingen die zich als Belgisch profileerden.

Wazemmes steekt met 17 verenigingen met kop en schouders boven de andere wijken uit. Ook Moulins-Lille en Fives kleuren een beetje Belgisch, hoewel aanzienlijk minder dan Wazemmes. Zowel in Esquermes als in het oude Rijsel zijn er echter amper “Belgische” verenigingen te bespeuren.

Lille: genre activiteiten

112

Wanneer we die verenigingen bekijken per genre, is het aandeel van de categorie “sport en spel” zeer groot. Mede door een *Engelse biljARTHype* in de jaren zeventig onder de Belgische migranten hebben 10 van de 16 aanvragen betrekking op die vorm van ontspanning. Ook dobbelen, blijkt een zeer populair tijdverdrijf. Voor de prefectuur ligt dit echter iets moeilijker: dobbelen wordt beschouwd als een gokspel, en is daardoor geen eerbiedwaardige bezigheid. Ook enkele andere, minder bekende cafésporten worden beoefend, zoals *jeu de bouchons* en *jeu de boule au pas*, naast buitensporten als *jeu de sarbacane*.

Zoals het in de traditie van de regio past, hebben de meeste verenigingen hun zetel in een *estaminet*, dat vaak het epicentrum van het sociale leven in de straat of wijk vormt. Volgens François Chon, inwoner van Rijsel en contemporain getuige, spreidden vele Belgische cafébazen en winkeliers hun vaderlandsliefde ten toon in de keuze van de naam van

hun etablissement: “Nos bons voisins transplantés à Lille, sont restés d’ailleurs fervents patriotes, fidèles sujets de Léopold, affectionnés à leur sol natal. Pas une enseigne qui ne soit comme l’écho d’un sentiment national indestructible: ‘Au Roi des Belges, à la Reine des Belges, au Lion Belge, au Petit Bruxelles, à St^e-Gudule, à la Tour de Malines, à la Descente d’Ypres, etc., etc.’ Ils sont campés en France par nécessité; leur âme est toujours là-bas, de l’autre côté de la frontière” (Chon, 1888, 86). De Belgische *estaminets* worden door de Fransen beschouwd als een soort “bunkers van Belgische cultuur”, ontoegankelijk voor de Franse inwoners van de stad (Landrecies, 2001, 47). Hoewel de aanwezigheid van zich als Belgisch profilerende plaatsen normaal is vanuit de optiek van het integratieproces, toont het onderzoek toch aan dat de praktijk veel genuanceerder is: niet de vaderlandsliefde, maar het sociaal contact prevaleerde in de keuze van een ontmoetingsplaats. Zo is de vereniging *Les Enfants de Gand* gelokaliseerd in het *Estaminet de la Cage*, uitgebaat door de heer Adolphe Dupret, 39 jaar en geboren in Roubaix (ADN, M 222/ 1190 *Les Enfants de Gand*, 1872). De tien andere leden van de vereniging zijn Belgen, maar in tegenstelling tot wat de naam laat vermoeden zijn ze niet allen geboren in Gent. Twee leden zijn afkomstig uit Mechelen. Aangezien zij echter allemaal op een kluitje wonen in de *Rue de Juliers 83* – het adres van het *estaminet* zelf – is het *Estaminet de la Cage* een logische verzamelplaats.

113

Een steekproef van de private verenigingen in Rijsel werpt een licht op het engagement van zowel Fransen als Belgen in het verenigingsleven. Op die manier krijgen we een genuanceerder beeld van het belang van de (al met al niet zo talrijke) migrantenorganisaties in Rijsel. In 21 van de 147 bestudeerde dossiers wordt de nationaliteit van de leden opgegeven. Negen lijsten lijken een exclusief Frans publiek te omvatten, maar op basis van de patroniemen (Poulain et al., 2000) mogen we besluiten dat vier ervan genaturaliseerde Belgen in hun rangen tellen. We kunnen dus concluderen dat twaalf verenigingen een gemengd publiek, vijf een exclusief Frans, en vier een exclusief Belgisch bereiken. Ondanks het feit dat verschillende aanwijzingen bevestigen dat Belgen zichzelf ook in hun nieuwe, vreemde omgeving identificeren met hun herkomstland, is het duidelijk dat dit de integratie via het sociale leven niet in de weg staat.

De populaire liedcultuur

In het industriële Noorden is één van de meest verspreide cultuurvormen de orale literatuur. Daarvan is het lied als dagelijkse cultuuruiting wellicht de duidelijkst zichtbare vorm. De hierboven genoemde verenigingen vormen het culturele kader bij uitstek voor het ontstaan

en de verspreiding van het populaire lied. In alle verenigingen – dus niet enkel in muziek- of zangverenigingen – worden activiteiten of bijeenkomsten beëindigd met een lied. Hoewel het zingen een centrale plaats inneemt in het verenigingsleven, bestaan er weinig of geen professionele zangers. Meestal gaat het om ongeschoolde textielarbeiders die, door hun stem, hun muzikaal-technische vaardigheden of hun vermogen tot stilering van het dagelijkse leven, bekendheid genieten in hun plaatselijke *estaminet* of wijk. Vooral tijdens halfvasten en carnaval worden enorme hoeveelheden liederen geproduceerd, aangeleerd, gedrukt en uitgedeeld. Lieder worden, vaak als *feuilles volantes*, ook verkocht ten voordele van liefdadigheidsacties, als propaganda voor de arbeiderspartij of om stakende arbeiders te steunen. Toch is de productie van liederen niet louter functioneel, heel wat aandacht gaat uit naar de esthetisering van de populaire cultuur. Zo worden tal van *concours de poésie* georganiseerd en worden prijzen toegekend aan de beste “zangers”.

De populaire liedcultuur is dus zeer levendig aanwezig in de Franse arbeidersklasse waar een groot aantal Belgische migranten deel van uitmaken. Ze is stevig ingebed in zowel arbeid, gezinsleven, protest, carnaval als cafébezoek. Het is daarom niet eenvoudig de Vlaamse of Belgische liederen te onderscheiden van de Franse, die overigens vaak in het Picardisch dialect geschreven zijn. De Vlaams klinkende familienaam van de zanger, die het op papier gedrukte lied ondertekent, is meestal het enige spoor van identificatie. Vrij snel laat hij zijn moedertaal varen om te kunnen voldoen aan de strenge assimilatie-eisen van de Franse staat, maar tegelijkertijd staat hij voor een keuze tussen twee taalvarianten: het Frans of het dialect. De eerste steekproeven tonen aan dat de meeste liederen door Vlaamse migranten in de “taal van de arbeider” zijn opgesteld, die, eerder dan het Frans, de vermenigving met Vlaamse woorden en uitdrukkingen toelaat, zoals in het volgende lied te zien is:

L' RETOUR DU NATURALISÉ

Chanson chantée par la Société des « VRAIS ZIGUES »

Etablie au « Pigeon-Voyageur », au coin de la rue de Lys et du Fontenoy,
chez Dergnaucourt.

(AIR: *Du vin de Marsala*).

PREMIER COUPLET

J' su contint j'ai servi la France
Je m' su fait naturalisé
Je n' demande po faire connaissance
Avec boulet d' canon rayé
Comme deux c' sait mingi des punn' terres
Mais je n' cro po ayant du tchœur
Que chétra in faigant la dierre
Que j' devinrait un jour impereur.

REFRAIN

Cabarété donn' enne bouteille
God' ferdum j'ervin du Tonkin
J'aim' mi mingi deux tros gamelles
Ch' n'è po ducasse tchan qu' in batelle
Buvons tchantons, vive les roubaissiens
Buvons tchantons au retour du Tonkin.

DEUXIÈME COUPLET

Tchan qu' j'ai parti ète militaire
J'avo du ma d' dire in français
De l' ratatouille à pomme de terre
Et du mouton ch' n'è po mauvais
Ach' teur fant po qu' cha vous étoune
Tchan qu' in veut m' parler in flamind
J' répond tout d' suite qualifestône
Je suis un français de Menin. (Ref.)

TROISIÈME COUPLET

Comm' j'as fait tros ans d' bon service
J' peux faire m' demande et j'ai l' dro
Pour mi rinstéré dis la police
Au bin comm' employé d' octro
J' aimero mi ètne n' plêche de notaire
Que d' ètre facieur ou èboueux
J' n' aime po d' ète commissonnaire
Et courrir après les bleueux. (Ref.)

Victor CAPART.

Imp. Ouvrière, rue de Béthune, 21, Lille.

Victor Capart, te Tourcoing uit Belgische ouders geboren, brengt in dit lied iets autobiografisch waarin hij duidelijk uiting geeft aan een hybride culturele identiteit: verwijzing naar oorsprong (“je suis un Français de Menin”), naar naturalisatie (“Je m’su fait naturalisé”), en naar het Vlaams (lexicale elementen zoals “qualifestône”, kan het niet verstaan). Schijnbaar verloochent hij zijn identiteit, maar hij verzwijgt haar niet en toont haar zelfs expliciet, weliswaar met een flinke dosis ironie.

Liederen over de Belgische migrant zijn zo mogelijk nog “zichtbaarder”. Als personages vormen de uit België afkomstige mannen en vrouwen daarin vaak het mikpunt van spotternijen. In die liederen komt een aantal stereotypen tot uiting (o.a. in verband met domheid, dronkenschap, vaderlandsliefde); opnieuw wordt hun taal beschouwd als een “sabir”, een soort mengtaaltje, waarvan het verbasterde Frans op een spottende wijze wordt geïmiteerd: *Ze viens directement d’Belgique / Ze sus contint d’êtes à Roubaix* (BML, 44186 1904 16).

Terwijl deze liederen ondanks hun ironische toon de aanwezigheid zelf van Belgische migranten niet ter discussie stellen, bestaan er ook een aantal uitgesproken xenofobe liederen die duidelijk getuigen van een vijandige houding jegens Belgische inwijkelingen in het departement Nord (Derainne, 1999). Xenofobe uitbarstingen vallen altijd samen met periodes van economische crisis (Petillon, 1999). Franse arbeiders duiden daarin de Belgische migranten aan als oorzaak van alle problemen: ze worden beschouwd als stakingsbrekers en zijn bovendien bereid te werken voor lagere lonen. Dit soort liederen heeft hoofdzakelijk betrekking op de *Pots au burre*. Met die uitdrukking worden de Belgische grensarbeiders aangeduid die met spijs en drank voor een hele week over de *schreve* trokken, wat niet op prijs gesteld werd door herbergiers en kleinhandelaars. Tegelijk is het een verwijzing naar de permanente migranten die vrijgesteld waren van legerdienst:

Dernier’ mint un flaming

Ch’est la l’usage

Monte un établissemint

[...]

Mais malgré cha

Ch’cros qui n’sras point soldat

(BML, 44187 130 1)

Al bij al tonen zulke liederen onverbloemd aan dat het integratieproces van de Belgen in het Noorden van Frankrijk niet altijd even rimpelloos is verlopen. Toch moet er ook gewaarschuwd worden voor een mogelijke overschatting van die conflicten, evenzeer als voor grove veralge-

meningen op basis van die enkele voorbeelden. Andere liederen van de hand van migranten tonen immers het tegendeel en zijn tegelijk uitdrukking van het bestaan van een interculturele identiteit, én van de wil tot assimilatie en tot integratie.

Culturele integratie door het onderwijs

Het spreekt voor zich dat opvoeding en onderwijs een belangrijke rol hebben gespeeld in de aanpassing van de Belgische migranten in Noord-Frankrijk. David, Guillemin en Waret (1995, 2) maken in hun syntheserapport over de integratie van de Belgen in Roubaix een onderscheid tussen sociale integratie, culturele integratie en politieke integratie, waarbij culturele integratie voornamelijk wordt verbonden met educatieve, linguïstische en religieuze elementen. Dat de school als instituut daarbij een eersterangstaak had, ligt voor de hand. Zeker in het sterk centralistische Frankrijk heeft men steeds met veel ijver getracht de nationale identiteit eerst en vooral via het onderwijs in stand te houden en te bevorderen.

Toen Victor Duruy Minister van onderwijs werd in 1863, op een moment van toenemende industrialisering en communicatiemogelijkheden, en het publieke besef van het belang van onderwijs groeide, had hij dan ook het duidelijke voornemen om het gebruik van het Vlaams in de scholen van het Noorden met wortel en tak uit te roeien. De strijd voor het homogeniseren van de nationale taal, die haar oorsprong vond in de Franse Revolutie, stond vooraan op de agenda van het Tweede Keizerrijk. Na 1866 werd die trouwens ook gevoed door de Pruisische dreiging. De nationale taal moest als norm gelden overal waar dialect of een vreemde taal werd gesproken. Duruy probeerde evenwel op discrete wijze druk uit te oefenen, en hij adviseerde zijn mensen om “te streven naar een uniform gebruik van het Frans zonder onrecht te doen aan lokale gebruiken, gewoonten en voorkeuren” (Moody, 1978, 77).

117

In het Noorden verzwakte de toenemende industrialisering aanvankelijk de drang naar de alfabetisering, omdat kinderen al snel werden ingezet als extra arbeidskracht in het productieproces en dus ook vrij vroeg de school verlieten. Daardoor verloor ook de clerus haar traditionele impact op de jeugd, ook al was die traditioneel van een andere orde. Voor de kerk was moralisering en niet kennisverwerving het ultieme doel van de school. Met de komst van Jules Ferry, dé onderwijsminister van de Derde Republiek, veranderde een en ander grondig. Via de wetten van juni 1881 en maart 1882 verplichtte hij het lager onderwijs voor alle kinderen van zes tot dertien jaar, en maakte het bovendien kosteloos en niet-confessioneel. Door de republikeinse ideologie en het daar-

aan inherente (seculiere) burgerschapsconcept op grote schaal via het onderwijs te verspreiden, werd getracht de identificatie met de natie te versterken en een homogene Franse identiteit en taal in te voeren. De drie-eenheid van *gratuité, obligation et laïcité*, zette in nagenoeg alle steden en dorpen de lagere school als socialisatie-instituut bij uitstek op de kaart. Een gemeentelijke commissie, voorgezeten door de burgemeester, zag er nauwlettend op toe dat de schoolplicht ook effectief werd nagekomen. Op die manier werden aan heel de jeugdige Franse bevolking de basisbeginselen bijgebracht van de belangrijkste kennisdomeinen, doordrenkt met de wenselijk geachte morele en civiele codes, ook al impliceerde dat op zich nog niet direct een monopolie voor het openbaar onderwijs (want kinderen mochten, volgens de wet, ook naar een vrije, bijvoorbeeld katholieke school worden gestuurd of in de eigen gezinskring worden opgevoed).

118

Een van de factoren die de integratie van de Vlamingen bevorderde, was het feit dat men op het niveau van het lager onderwijs geen speciale educatieve interventies of programma's voorzag voor (de kinderen van de) Vlamingen. Daardoor werden ze als het ware gedwongen zich vrij snel aan te passen, wat in de meeste gevallen – zeker wat taal betreft – kennelijk ook lukte: “Il y avait une véritable émulation à l'école, preuve de leur volonté d'intégration, les enseignants ne faisaient pas de différence entre les élèves et les petits Flamands devaient s'accrocher. (Pas de classes d'adaptation...)” (David, Guillemin & Waret, 1995, 57). Overigens, zou het ook niet de droom zijn geweest van menig immigrant dat de tweede generatie zich probleemloos zou inpassen in de Franse samenleving, waardoor niet alleen het uitzicht op sociale promotie vergrootte, maar ook het risico op uitsluiting of marginalisering drastisch verminderde? Hoe het ook zij, in combinatie met de effecten van de naturalisatiewet van 1889 lijkt de centraal opgelegde regulatie van het onderwijs, die in 1890 verder haar beslag kreeg, dan toch een onomkeerbaar acceleratieproces in gang te hebben gezet. Met David, Guillemin en Waret kunnen we besluiten dat “[E]n définitive et grâce notamment à l'école publique, l'intégration culturelle des Flamands s'est fortement développée à la fin du XIXe siècle” en dat “les pratiques linguistiques se modifient rapidement en faveur du français au tournant du siècle.” (Id., 39).

Uiteindelijk hebben de leidende figuren van de Derde Franse Republiek onderwijskundig gezien een indrukwekkend oeuvre nagelaten, ook in het Noorden, zij het met de nodige hegemonische en homogeniserende neigingen, waarbij alles werd gekneed en geassimileerd naar de centralistische, nationalistische en republikeinse ideologie. Ze

zijn er ook min of meer in geslaagd dat zowat over het hele spectrum van het educatieve systeem leerlingen het onderwijs verlieten met een liefde voor het gemeenschappelijke vaderland – zelfs in die mate dat vele nazaten van Belgische migranten tijdens de Eerste Wereldoorlog met vuur de Franse vlag verdedigden. Maar dat die algemene processen door talrijke deelstudies nog verfijnd kunnen worden, is evident.

Een casus

Een “nationale identiteit” is niet iets constant dat een politieke, sociale of culturele basis heeft, in de tijd is vastgelegd en nooit verandert, en als richtpunt kan of moet dienen voor de migrant. In plaats van “identiteit” zouden we beter gewagen van “identiteitsconstructie”, of van “identificatie” (vgl. Hall, 1996), waardoor het mogelijk wordt ook migratie als een proces van verandering, ontlening, onderhandeling en uitwisseling te begrijpen.

Het socialisatie- en acculturatieproces van de Belgische migrant in het Noorden is een uiterst geschikte casus om te bestuderen en te begrijpen wat integratie is, wat de mechanismen ervan zijn, en wat de implicaties ervan zijn voor het dagelijkse leven en de opvattingen van de betrokkenen. Zij komen aan het licht, zowel in een gemengd verenigingsleven en de populaire liedcultuur, als in de identificatietransities die de kinderen van de respectievelijke generaties migranten doormaakten in het Franse onderwijs.

119

In meer algemene zin is de taak van cultuurhistorisch onderzoek misschien vooral om het subtiele weefsel bloot te leggen van de menselijke activiteit, met haar complexe patroon van verwachtingen, angsten, hoop en daden. De historische reflectie kan dan ook een bijdrage leveren aan het politieke en economische debat over migratie en integratie, door de aard te laten zien van dit proces en de manier waarop het tot stand komt. Maar meer nog, misschien heeft het historisch onderzoek tot doel ons te helpen losmaken van het ideologische debat rond zuivere, eigen identiteit, en te tonen dat dergelijke concepten steeds opnieuw stoten op de veel complexere werkelijkheid waarin cultuurgemeenschappen ontstaan en evolueren.

Archiefbronnen

ADN : *Archives Départementales du Nord*, Lille.

BML : *Bibliothèque municipale de Lille*, Lille.

BMR : *Bibliothèque municipale de Roubaix*, Roubaix.

Beknopte literatuurlijst

- Timothy BAYCROFT, *Changing identities in the Franco-Belgian borderland in the nineteenth and twentieth centuries*, in *French History*, 13 (1999), pp. 417-438.
- François CHON, *Promenades lilloises*, Lille: L. Danel, 1888.
- Michel DAVID – Alain GUILLEMIN – Philippe WARET, *L'Intégration des Belges à Roubaix. Rapport de synthèse* (Les Cahiers de Roubaix 3), Roubaix : Lire à Roubaix, 1995.
- Pierre-Jacques DERAÏNE, *L'hostilité aux ouvriers belges en France au XIXème siècle*, in Anne MORELLI (ed.), *Les Émigrants belges. Réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés politiques ayant quitté nos régions du XVIème siècle à nos jours* (EVO-Histoire), Brussel : Evo, 1998, pp. 101-114.
- Katleen DILLEN, *From one textile centre to another. Migrations from the district of Ghent to the city of Armentières (France) during the second half of the 19th century*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, 31 (2001), pp. 431-452.
- Stuart HALL, *Ethnicity: Identity and Difference*, in G. ELEY – Ronald G. SUNY (eds.), *Becoming National. A Reader*, New York – Oxford: Oxford University Press, 1996, pp. 339-349.
- Jacques LANDRECIES, *Une configuration inédite: la triangulaire français-flamand-picard à Roubaix au début du XXe siècle*, in : *Langage et Société*, 97 (2001), pp. 27-68.
- Firmin LENTACKER, *La Frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations*, Lille : Morel & Corduant, 1974.
- Joseph N. MOODY, *French education since Napoleon*, New York: Syracuse University Press, 1978.
- Gérard NOIRIEL, *Atlas de l'immigration en France. Exclusion, intégration...*, Parijs : Autrement, 2002.
- Chantal PETILLON, *Roubaix, une colonie 'belge'*, in Anne MORELLI (ed.), *Les Émigrants belges. Réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés politiques ayant quitté nos régions du XVIème siècle à nos jours* (EVO-Histoire), Brussel : Evo, 1998, pp. 59-78.
- Chantal PETILLON, *La Population de Roubaix: Industrialisation, démographie et société 1750-1880* (Histoire et Civilisations), Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires de Septentrion, 2006.
- Jean-Pierre POPELIER, *L'Immigration oubliée. L'histoire des Belges en France*, Lille, 2003.
- Michel POULAIN – Michel FOULON – Anna DEGIOANNI – Pierre DARLU, *Flemish Immigration in Wallonia and in France: Patronymes as Data*, in: *History of the Family*, 5 (2000), pp. 227-241.

120

RÉSUMÉ

Une identité interculturelle ? La migration belge vers le nord de la France (1850-1914)

S'agissant de la migration des Belges vers le nord de la France durant la période 1850-1914, ce processus est abordé ici d'un point de vue

historico-culturel. La migration peut être considérée comme le déplacement de groupes humains entre deux pôles. Elle répond à des facteurs d'attraction « pull », par exemple la demande économique de main-d'œuvre présente dans le pôle

de destination et, d'autre part, des facteurs d'exclusion « push » comme le chômage et la misère, dans le pôle source. Bien que les causes en soient le plus souvent de nature économique, ce déplacement géographique a des effets sur tous les aspects de la vie quotidienne des intéressés, sur leur mentalité et la constitution de leur identité. Pour ce qui est des Belges installés dans le nord de la France aussi, leur identité a été le résultat d'une forte interaction entre divers éléments locaux, régionaux ou nationaux, avec comme conséquence une identité interculturelle et hybride. Dans cet article, cette identité est étudiée sous trois angles d'incidence : la vie associative, la chanson populaire et l'enseignement.

Le contexte historique de la migration belge

Durant la première moitié du dix-neuvième siècle, la combinaison des crises du textile et de l'agriculture en Flandre, d'une part, et du vigoureux essor industriel dans le nord de la France, de l'autre, a conduit à un véritable exode rural par-delà la frontière franco-belge. Ce courant migratoire connut son point culminant au cours de la seconde moitié du dix-neuvième siècle, avec une forte concentration dans le triangle industriel Lille-Roubaix-Tourcoing. Les migrants étaient surtout actifs dans le secteur textile, l'industrie lourde, dans des artisanats divers et le petit commerce.

On estime qu'au fil des années, près d'un demi-million de Belges ont passé la frontière française pour s'établir là, définitivement. De plus, il faut y ajouter les migrants saisonniers et les « trimardeurs », plus difficiles à suivre dans leurs pérégrinations. En tant que tel, le nombre de Belges présents dans le nord de la France n'a cessé d'augmenter jusqu'en 1891. Le « fléchissement » observé à partir de cette date doit cependant être nuancé. En réalité, il pouvait sans doute en partie s'expliquer par la loi du 26 juin 1889, qui a grandement simplifié l'obtention de la nationalité française. En outre, bien des Belges eurent recours au travail frontalier à la fin du dix-neuvième siècle.

L'étude de la migration au nord de la France au dix-neuvième siècle ne peut pas être dissociée de celle du développement industriel et de la croissance démographique, très soutenus. Les études démographiques sur ce sujet n'évaluent pas le fait que les masses laborieuses se composaient en majeure partie de migrants belges. La ville de Roubaix a notamment constitué un sujet d'étude fécond.

À côté de l'étude du développement industriel et de la démographie, celle du socialisme en France est souvent l'occasion d'une recherche particulière sur les migrants belges. Toutefois, les études scientifiques réalisées à ce jour n'ont pas été d'une grande

ampleur, à la seule exception des travaux de F. Lentacker (1974), qui remontent déjà à trente-cinq ans. Plus spécifiquement, le champ culturel de cette migration est un terrain complètement inexploité. Les historiens, en général, partent implicitement de l'idée que les Belges et les Français partagent un seul et même passé culturel. De ce fait, autochtones et immigrés auraient rencontré peu de problèmes les uns avec les autres, et cela est même allé jusqu'à l'assimilation. Nous ne pouvons cependant pas affirmer aussi simplement que les immigrants belges du nord de la France s'intégrèrent facilement, seulement parce que la proximité géographique aurait façonné un seul et même développement culturel.

122

La vie associative

Pratiquement tout groupe de migrants s'efforce, à l'intérieur du milieu étranger dans lequel il pénètre, de créer une certaine familiarité. Pour cela, le groupe se raccroche, à tous les coups, à des traditions et à des contacts anciens entre connaissances et semblables. Souvent, cela se traduit par la création d'organisations spécifiques de migrants, en témoignent les demandes de reconnaissance officielle déposées par les associations auprès de la préfecture du département du Nord, entre 1850 et 1901.

Comme le veut la tradition de la région, la plupart des associations

ont leur siège dans un estaminet. Les estaminets belges sont considérés par les Français comme des sortes de « bunkers de la culture belge ». Bien que l'existence de lieux se définissant comme belges soit normale dans la perspective du processus d'intégration, l'enquête montre pourtant que la pratique est beaucoup plus nuancée : ce n'est pas le patriotisme, mais le contact social qui prévalait dans le choix d'un siège.

La culture de la chanson populaire

Dans le Nord industriel, l'une des formes d'expression culturelle les plus répandues est la littérature orale. La chanson en est sans doute le mode le plus manifeste.

La culture de la chanson populaire est très vivante au sein de la classe ouvrière française, à laquelle appartiennent un grand nombre de migrants belges. Elle est solidement ancrée aussi bien dans le travail, la vie de famille, la contestation, le carnaval, que le café. C'est pourquoi il n'est pas simple de distinguer les chansons flamandes ou belges et françaises. Le nom à consonance flamande du chanteur, qui signe la chanson imprimée sur papier, est le plus souvent la seule piste d'identification. Les premiers sondages montrent que la plupart des chansons ont été écrites par les migrants flamands dans le « langage du travailleur » qui, mieux que le français, permet le mélange avec des mots et des expressions flamands.

Tandis que ces chansons, en dépit de leur ton ironique, ne posent pas la question de la présence comme telle des migrants belges, il en existe aussi un certain nombre d'autres, ouvertement xénophobes, qui témoignent clairement d'une attitude hostile vis-à-vis des migrants belges dans le département du Nord. Les explosions xénophobes coïncident toujours avec les périodes de crise économique. Les travailleurs français désignent alors les migrants belges comme la cause de tous les problèmes.

En résumé, de telles chansons montrent sans ambages que le processus d'intégration des Belges dans le nord de la France ne s'est pas toujours déroulé sans anicroches. Toutefois, il faut aussi se garder d'une possible surestimation de ces conflits, autant que d'une généralisation grossière basée sur ces quelques exemples.

L'intégration culturelle par l'éducation

Il va de soi que l'éducation et l'instruction ont joué un rôle important dans l'assimilation des migrants belges dans le nord de la France. Assurément, dans la France fortement centralisatrice, on a toujours essayé avec beaucoup de zèle de maintenir et de promouvoir l'identité nationale par la voie de l'enseignement.

Dans le Nord, l'industrialisation croissante atténua à l'origine le mouvement d'alphabétisation,

parce que les enfants étaient promptement engagés comme main-d'œuvre d'appoint dans le processus industriel et quittaient par conséquent l'école assez tôt. De ce fait, le clergé perdit également son impact traditionnel sur la jeunesse. Avec les lois de juin 1881 et mars 1882, le ministre Jules Ferry instaura l'obligation de l'enseignement primaire pour tous les enfants de six à treize ans, et rendit en outre celui-ci gratuit et laïque. On cherchait à renforcer l'identification avec la nation et à établir une langue et une identité françaises homogènes.

L'un des facteurs qui favorisèrent l'intégration des Flamands, fut le fait qu'au niveau de l'enseignement primaire, rien n'avait été prévu en matière d'initiatives ou de programmes éducatifs à l'intention particulière des (enfants des) Flamands. Ainsi furent-ils pratiquement contraints de s'assimiler rapidement. D'ailleurs, le rêve de maint migrant n'aurait-il pas été que la deuxième génération s'intègre sans problème dans la société française, améliorant non seulement ses perspectives de promotion sociale, mais réduisant aussi fortement le risque d'être exclue ou marginalisée ?

Un cas

L'« identité nationale » n'est pas une notion stable, assise sur une base politique, sociale ou culturelle, amarrée dans le temps et immuable, et qui peut ou doit servir de point

de repère au migrant. Au lieu d'« identité », on ferait mieux de parler de « construction de l'identité », ou d'« identification ». Il devient alors possible de concevoir aussi la migration comme un processus de transformation, d'emprunt, de négociation et d'échange.

Peut-être la tâche de l'étude historico-culturelle consiste-t-elle, surtout, à mettre à nu le tissu subtil de l'activité humaine, avec sa structure complexe d'attentes, d'angoisses, d'espoirs et d'actions. La réflexion historique peut par conséquent fournir une contribution

au débat politique et économique sur la migration et l'intégration, en montrant la nature de ce processus et la manière dont il s'accomplit. Mais plus encore, peut-être l'enquête historique a-t-elle comme but de nous aider à nous libérer du débat idéologique sur l'identité propre, pure, et de montrer que de tels concepts se heurtent toujours à la réalité beaucoup plus complexe dans laquelle les communautés culturelles naissent et évoluent.

(Traduit du néerlandais par Marcel Harmignies)